

Håkan Forsell;

Förlorarnas kulturhistoria

Amerikanska sydstaterna 1865, Frankrike 1871, Tyskland 1918

”Vinnarna”, sade Heiner Müller i början av 1990-talet, ”är alltid dumma. De som uppfattar sig som historiens segrare fortsätter för det mesta precis som tidigare. Det är den som besegrats som tvingas till förändring.” Det är förvisso fullt möjligt att segern vunnits tack vare en överlägsen kultur eller ekonomi. Men den som förlorar vinner erfarenhet genom att måsta söka sig nya vägar. Det är dialektiken mellan seger och nederlag.

Müller tangerade med sina ord tankar som Reinhard Koselleck har uttryckt om förhållandet mellan historiens segrare och historieskrivningen. I det korta perspektivet skrivs historien av segrarna. Men de behärskar aldrig det längre perspektivet. Den historiker som ser skeendena utifrån segrarens synvinkel är böjd att inskriva en långfristig teleologi för den fortsatta utvecklingen. Förlorarnas historiografi är helt annorlunda. Den primära erfarenheten för förloraren är att händelser utvecklats helt annorlunda än man hade trott från början. Det uppstår ett behov att förklara varför det inte blev som man planerat och hoppats. Man börjar söka efter mer vittomfattande orsaker till händelsernas utveckling. Vissheten av att vara besegrad erbjuder outtömliga möjligheter till kunskap, då förloraren måste ifrågasätta sitt samhälle och revidera sin egen historiska självförståelse.

Som askan till elden hör nederlaget till kriget. Den tyske kulturhistorikern **Wolfgang Schivelbusch** har ägnat sin senaste, omfattande studie, **Die Kultur der Niederlage**, förlorarnas kulturhistoria efter nationella krig. Tre ”nederlagsklassiker” står i förgrunden: de amerikanska sydstaterna 1865, Frankrike 1871 och Tyskland 1918. I alla tre fallen var det frågan om ”totala” krig med en hemmafront och massmobilisering. Kriget drog in hela samhället i en gigantisk omgestaltningsprocess. Krigsförlusten lösgjorde märkvärdiga samhällsliga energier som band samman nationen på ett både närmare och mer ödesdigert sätt än vad som var fallet hos den vinnande sidan.

Schivelbusch frågar sig hur samhällen upplevde sammanbrott och nederlag: Hur bearbetade människor den förödmjukande erfarenheten att vara besegrad? Vilka myter om hjältemod och förräderi utkristalliserade sig hos förlorarna? Och inte minst, vilka vägar anträdades för att försöka skapa ett nytt nationellt självmedvetande?

Några dagar efter att amerikanerna hade släppt den första atombomben över Japan spred sig i rykte på ett sjukhus i Hiroshima att Japan hade returnerat attacken med att i sin tur släppa atombomber över amerikanska städer. En läkare noterade hur stämningen på sjukhuset – särskilt bland de svårast skadade – blev glad och lättsam. ”Patienterna skämtade med varandra och några stämde upp i en segerhymn”.

Impulsen att hämnas är bara en av en mängd sammansatta strategier för en förlorare att komma tillrätta med sitt nederlag. I 1700-talets kabinettskrig, där den professionella krigsapparaten opererade på omsorgsfullt utmärkta slagfält utan att befolkningen deltog, existerade ännu möjligheten till revansch mellan olika härskardynastier och militärgrupperingar. Men i de moderna kriget som följde under 1800- och 1900-talet var hämnden omöjlig. Den måste spridas ut i en mängd ersättningshandlingar. Istället för revanschen uppkom revisionen. Omgestaltningen av krigsresultatet blev en huvuduppgift för politiken och propagandan i de besegrade nationerna.

Nederlaget följer en särskild koreografi. I nederlagets stund händer någonting märkvärdigt. Istället för depression följer en kort eufori. Orsaken är den inre omvälvningsprocess som inleds med det militära sammanbrottet. Nya statsskick införs och gamla makthavare störtas och görs till syndabockar för förlusten. Plötsligt är deras förlegade materialism, eklekticism, falska patos och förrädiska natur uppenbar. Det är som om landet befann sig vid en förlösande nollpunkt. Man kunde börja om från början igen. I de amerikanska sydstaterna överraskades många utanförstående betraktare hur snart

efter förlusten i inbördeskriget även gamla slavhandlare förklarade det gamla systemet för omoraliskt och ruttet. Överhuvudtaget var det förbluffande hur lätt den besegrade nationen förkastade de mål och det program som hade dragit in landet i kriget från första början.

I Paris och Berlin inträdde en närmast karnevalistisk yra efter de respektive nederlagen. Kaféerna i städerna var överfulla och människor ropade "leve republiken"! Men framför allt dansades det. Livet återvände och det förtryckta känslodammet dansades bort: Cancan i Paris 1871 (gatans cancan – inte att förväxla med sekelskiftets varité-canacan), och jazz i Berlin 1919 (där jazz främst var en dans- och inte en musikform). Kommentatorer talade om en danssjuka som även fick sitt särskilda medicinska namn, "chorea hysterica rhythmica".

Tiden mellan nederlagets faktum och kapitulationens undertecknande har Ernst Troeltsch kallat för "drömlandet". Drömlandet gav fritt spelrum åt önsketankar där uppbrottslängtan blandades med övertygelsen att allt åter skulle bli som förr. Sydstaterna var exempelvis övertygade om att man efter kapitulationen skulle återta den gamla positionen som jämställd partner i unionen bredvid nordstaterna. Efter den 11 november 1918 härskade i Tyskland en tillförsikt om att landets gränser skulle förbli oförändrade.

Därefter kom uppvaknandet. Drömlandet förbleknar och de reella omständigheterna som förde fram till nederlaget blir åter akuta. Segraren diktar villkoren och visar sig inte endast vara den som hjälpte landet att kasta ut den gamla maktordningen utan kräver skadestånd eller annekterar land.

Man skulle kunna tro att den enda överlägsenhet som förloraren är beredd att tillstå segermakten efter ett krig handlar om materiell, teknisk eller organisatorisk överlägsenhet. Nationens "själ", det nationella sinnelaget och den kulturella identiteten försvaras dock till sista blodsdroppen.

Egentligen var det precis tvärtom, menar Schivelbusch. Vid sidan av revisionsarbetet och mytbildningsprocessen existerade ett behov hos förlorarna att lära sig av segraren. Den besegrade nationen underkastade sig, åtminstone delvis, en modernisering efter segrarens modell. Man införde innovationer och förändringar som i förlängningen syftade till en andlig och kulturell vitalisering av landet. Det kunde till och med hävdas – som Tyskland gjorde när landet tillägnade sig den amerikanska varumarknaden – att den nya tekniken, organisation och vetenskapen egentligen först i det egna landet verkligen kom till sin rätt. "Deutsche Qualität, up to date!"

Schivelbusch åskådliggör att industriella samhällen fungerade som kommunicerande kärl även när de befann sig i krig mot varandra. Efter 1870 upptäckte till exempel Frankrike det tyska folkskoleväsendet. Det var uppenbart att man inte vann några krig med officerare som var analfabeter. Tyskland å sin sida tillägnade sig den amerikanska propagandaapparaten efter första världskriget och man beundrade de allierades förmåga att tilltala de breda folklagren.

Före 1914 fanns knappt begreppet "propaganda" upptaget i tyska encyklopedier och lexika. 1918 hade det blivit ett modeuttryck. Bland politiker och i militära kretsar bekände Tyskland villigt sin underlägsenhet gentemot England och framför allt USA när det gällde propagandakrigföring. Orsaken ansågs vara att de anglosaxiska länderna hade en kår av journalister som övat upp sig i massmanipulation genom den utbredda sensationspressen. Om det under första världskriget hade existerat en tysk propagandaapparat var den uteslutande militärt, och inte civilt, organiserad. I England liksom i Frankrike hade även de lägre samhällsklasserna bundits till nationella strävandena genom 1890-talets socialimperialism. Den moderna pressen hade därför spelat en avgörande roll. Man såg det på följande sätt från tysk sida: den västliga intelligensen var av naturen propagandabegåvad därför att den utgjorde en *masscivilisation*. Den tyska anden identifierade sig istället med en specifik *kultur* och således en motpol till civilisationen, vilket gjorde att den inte kunde lära sig tilltalet till massan.

De allierades bruk av propaganda kom alltså att verka som en förebild för Tyskland efter 1918. Men att acceptera den logiska följden av det egna resonemanget, nämligen att en framgångsrik masspropaganda krävde ett alltigenom demokratiserat och kommersialiserat (alternativt: totalitärt) samhälle – så långt var man inte beredd att gå. Man vidmakthöll att propaganda egentligen var blott ett instrument, ett slags vindmaskin, som man endast hade att lära sig bemästra för att sprida åsikter, övertygelser, budskap och världsbilder.

När Charlie Chaplins "Great Dictator" dirigerade massans bifall, liksom man stänger av och sätter på en radioapparat, var det en kongenial metafor för tyskarnas föreställningar om propaganda.

Om det tyska bildningsborgerskapet och den tyska militäreliten kretsade kring propagandamedlet som en katt kring het gröt fanns det inga sådana betänkligheter kvar för nationalsocialisterna.

Hitlermotståndare Theodor Heuss anmärkte att avsnitten om propaganda i "Mein Kampf" var bättre och mer precist skrivna än de övriga i boken: "Här talar en man som förstår sig på saken!" Vissa av Hitlers formuleringar skulle också utan problem kunna tryckas i en handbok över reklampsykologi. Gällande metoder och mobilisering av massuggestioner var nationalsocialisterna det mest "amerikanska" av alla tyska partier under slutet av 1920-talet. I nationalsocialisternas händer upphörde slutligen militären att enkom vara en inrättning för fysiskt våld, för att även bli ett tvångs- och dekonstruktionsinstrument.

Vad som sällan uppmärksammats gällande kriget mellan Frankrike och Preussen 1870-1871 var att Frankrike förde det kriget under två olika statskonstitutioner. Efter det ödesdigra slaget vid Sedan år 1870 störtades monarkin och en provisorisk republikansk regering tog över styret. Frankrike fortsatte att föra kriget och regeringen utropade "levée en masse". Företeelsen hade förekommit under revolutionsåret 1792 och betydde massmobilisering eller folkkrig. Nationen skulle samla ihop de sista reserverna för att gjuta nytt mod i armén och rädda landets ära.

"Levée en masse" var främst en symbolhandling. Republiken ville inte sitta med kapitulationens hundhuvud utan såg till att uppskjuta nederlaget några månader. Därmed kunde det nya styret skjuta över skulden för förlusten på den gamla monarkin och framhäva sig själva som räddare av den franska nationalhedern.

Betydelsen av det franska republikanernas folkkrig blev senare en fix idé hos tyska politiker och makthavare efter första världskriget. Varför hade inte Tyskland gjort likadant? Walther Rathenau hade proklamerat massmobilisering i oktober 1918. Det hade varit en chans för republiken att försätta kriget och därmed tvinga fram ett gynnsammare fredsavtal än vad som sedermera blev fallet i Versailles. Flera utländska militära experter var överraskade att Tyskland kapitulerade när situationen på inget sätt såg hopplös ut. Den brittiske journalisten George Young skrev senare, cyniskt och förmodligen realistiskt, att det hade varit bättre för Tyskland om landet hade kastat sig in i blodbadet ytterligare några veckor, fört en utsiktslös kamp och lidit stora förluster. "Det hade framkallat aktning i den civiliserade världen."

Det tyska sammanbrottet 1918 var unikt. Inte endast på grund av det inträffade så plötsligt och, som det tycktes, närmast utan förvarning. Aldrig tidigare hade en nation sträckt vapnen när den egna armén fortfarande befann sig långt in i fiendeland.

När Tyskland utkrävde vapenstillestånd på hösten 1918 hade inte krigsledningen heller haft för avsikt att kapitulera. Man planerade en defensivstrategi att dra sig tillbaka till landets gränser bakom Rhen och där hålla stånd. General Ludendorffs beslut var inget tecken på ett "nervsammanbrott" – som en av förklaringarna under mellankrigstidens Tyskland löd. Ludendorff handlade rationellt. Han var en produkt av den wilhelmiska makteliten och besatt två av dess främsta egenskaper: organisatorisk och teknisk briljans, och en fullständig avsaknad av politiskt, socialt och psykologiskt spårinne. Den brittiske socialpsykologen Wilfred Trotter – vars undersökning "Instincts of the Herd in Peace and War" under årtionden skulle hållas som ett klassiker – förklarade istället att det tyska sammanbrottet berodde på en kollektiv oförmåga att handskas med motgångar och misslyckanden. Det räckte med en blott hotande fara för att riket i sitt inre skulle falla sönder.

Tyskland hade ingen republikansk tradition att falla tillbaka på. Efter nederlaget i det preussiska kriget 1870 inträdde i Frankrike i stort samma skeende som närmast rituellt hade inträffat 1789, 1792, 1830 och 1848: Uppror i Paris, monarken avsätts, republik utropas, en provisorisk regering bildas varefter nationen fortsätter kampen mot den yttre fienden.

För Tyskland var däremot kejsardömet undergång ett fall ned i avgrunden. Varken konservativa eller socialdemokrater kunde föreställa sig en "levée en masse" med demokratisk dynamik. Massmobilisering hade i praktiken redan genomförts vid krigsutbrottet 1914. Reserverna var tömda. Det fanns ingenting mer att ta av; arméns stridsberedskap och hemmafrontens uthållighet var på upphällning. "Man kan inte förvandla någonting till ett folkkrig som redan från början var ett sådant", skrev Golo Mann.

Men alla som förespråkade en fortsättning på kriget trots att kriget inte stod att vinna hade åtminstone ett tungt argument. Om Tyskland under republikens flagg hade fortsatt strida skulle den i viss mån ha skyddat sig mot reaktionära krafter och det massiva förakt från högern som den senare skulle bli utsatt för. Inte minst skulle politiker och militärledning ha undkommit anklagelsen att vara förrädare av armén och att ha åsamkat dem kapitulationens förödmjukelse.

Ur detta scenario uppstod två legender. Dolkstötslegenden och föreställningen att Tyskland alltjämt var "obesekrat i strid". Kring dessa nederlagets amsagor växte ett förbittrat och revanschlystet samhälle upp. Weimarrepubliken blev förlorarnas republik. Än mer ödesdigert var att republiken inte lyckades skapa någon legitimerande myt om sin egen tillblivelse.

Material till dolkstötslegenden fanns redan i det sena 1800-talets Tyskland. Föreställningen om en inre fiende hörde till de politiska och psykologiska hörnstenarna i det wilhelmska samhället. Denna fiende var socialdemokratin. Men sedan socialdemokraterna 1914 hade avsvurit sig internationalen och med gått med i "folkgemenskapen" i kriget gapade fiendeplatsen tom. Denna plats krävde att åter bli fylld.

I Tyskland uppfattades fredsfördraget i Versaille inte som en tillbakagång till ett normaltillstånd utan som en fortsättning av ett undantagstillstånd; som "efterkrig". Enda skillnaden mot det egentliga kriget var att den avväpnade nationen inte längre utgjorde ett subjekt i det maktpolitiska spelet utan att förvandlats till maktpolitikens objekt.

Kriget fortsatte. Men det fördes nu med ekonomiska och industriella medel. Ekonomin, så skrev Gustav Stresemann 1919, skulle bli Tysklands ersättningsmakt. Näringslivet mobiliserades för att uppfylla uppgiften som "instrument för den fredliga nationalemanicipationen". Både näringslivet och nöjesindustrin antog en militärisk, truppmissig utformning som förespeglade en ny sammanhållning och ett nytt förnuft. Inom konsten dominerade expressionismen fram till 1923. Men 1924 slog "neue Sachlichkeit" igenom på bred front.

En intressant och uppseendeväckande särfall utgjorde Tyskland också såtillvida att nederlaget och tiden efter 1918 förändrade förhållandet mellan könen. Männerna kom tillbaka efter kriget som förlorare, vilket innebar att de tyska männens situation var svagare än för hemkommande soldater i de segrande länderna. Här önskar man att Schivelbusch hade fördjupat sig då påståendet öppnar för mer djuplodande frågor om könsroller, arbetsfördelning och familjebildning under en tid präglad av tilltagande samhällelig rationalisering.

Ett krig mellan en militärisk och en medborgerlig nation inleds ofta med uppseendeväckande militära framgångar för den första. Men allteftersom kriget kräver mer materiel, finanser och människor får den medborgerliga nationen ett överläge tack vare dess breda näringsstrukturer och överlägsna ekonomiska makt.

De moderna krigen avgörs inte på slagfälten utan långt tidigare. Det är också grunden till att mytbildningen "obesekrat i fältslag" ofta blivit en tröstefilt för den nationella självförståelsen. Tanken att kriget var avgjort redan innan det startade och att man på den besegrade sidan kämpade för en "förlorad sak" användes också som ett redskap för gentrifisering av den egna vanäran.

Det amerikanska inbördeskriget framstår som en främmande organism eller en blodig ironi i jämförelse med de rationella militära konflikterna på den europeiska kontinenten under 1800-talet. Amerikanerna visste ingenting om moderna krig. Vad man kände till var kolonial- och indiankrig, vilka följde helt andra spelregler. En dylik blodspillan och destruktivitet som under det amerikanska inbördeskriget får man söka sig tillbaka till 1600-talets religionskrig för att återfinna. Sydstaterna förlorade 20 % av sin vuxna manliga befolkning, vilket är tämligen exakt den siffra som uppskattats för tyska krigsoffer under andra världskriget. År 1867 utgav staten Mississippi närmare 18 % av sin samlade budget för framställandet av kroppspoteser.

Sydstaterna var de som tydligast profilerade sin särställning inom unionen. Man framställde sig som bärare av ridderlighet och kulturvärden. Sydstaterna var "Amerikas Sparta". Den sydstatliga självbildningen var en sammansmältning av plantageromantik och en excessiv konsumtion av Walter Scott-romaner. I inbördeskriget kom dock efterhand nordstaternas industriella överlägsenhet att te sig övermäktig. Det utbreddes sig ett slags elegisk pessimism där man vurmade för myten om att man stred för en förlorad sak – "the Lost Cause".

Ingen nation kan omfamna nederlaget i sin mytbildning. Istället vidtas alla åtgärder för att avvärja förlusten, förnekade eller projicera den. Till det krävs ofta en syndabock. För sydstaternas del blev det den framgångsrike generalen Longstreet. Longstreet var under inbördeskriget sinnebilden för militära dygder och organisatorisk effektivitet. Vid slaget vid Gettysburg hade Longstreet stridit vid sidan av general Lee. Den sistnämnde hade omedelbart fått bära ansvaret för nederlaget vid slaget. Men efter kriget under rekonstruktionstiden av unionen förändrades historiebilden. Lee, som egentligen hade

varit en medioker militär, blev själva inkarnationen av "the Lost Cause". Han tillskrev lojalitet och hederskänsla, medan Longstreet degraderades till förrädare. Lee blev Jesus och Longstreet Judas.

Behovet att återupprätta den nationella hedern och äran resulterade både i sydstaterna efter inbördeskriget och i Tyskland efter 1918 i att det uppkom paramilitära medborgarsammanslutningar – som Ku-Klux-Klan och Freikorps – för att "rena" samhället.

Schivelbusch fäller den brisanta anmärkningen, att nederlagets frustration endast kan mildras genom ytterligare våldshandlingar. Amerika avreagerade sig sin inre förbittring i ett krig mot Spanien 1898. Den demoraliserade armén i Frankrike anstiftade blodbadet på Pariskommunen 1871 och franska politiker sökte ny maktlegitimitet genom alltmer omfattande koloniala företag under slutet av 1800-talet. I Tyskland efter 1918 räckte varken Spartakus-upproret, Kapp-kuppen eller Hitlers ölhallsuppror till för att utsläcka den nationella förlustens smälek. Istället började högergrupperingar med Freikorps i spetsen att söka efter nästa krig.

Schivelbuschs text flödar av brillanta infall och djärva slutsatser. Som historisk analys är boken möjligen alltför inexakt och associativ. Inledningskapitlet är egentligen sammanfattningen och det förekommer i övrigt ingen genomförd komparativ metod. Läsaren får till största delen själv dra de jämförande slutsatserna.

Man bör heller inte läsa boken som en uttömmande skildring av länder i krig. Framför allt har Schivelbusch hoppat över den socialhistoriska analysen, vilket säkert skulle ha omöjliggjort den flyhänta skildringen. Att lägga det nationella medvetandet på analytikerosoffan är onekligen ett vanskligt företag, men det har i det här fallet resulterat i en rasande underhållande historieskrivning.

~

Recension av Wolfgang Schivelbuschs *Die Kultur der Niederlage*, 2001.

Tidigare version publicerad i *Axess*, Nr. 8, december 2002.